

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΑΙ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

Ιδρυθέν υπό Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, εν έτει 1957

ΚΩΔΙΚΟΣ 2825

ΤΟΜΟΣ 58 — ΤΕΥΧΟΣ 1 (σελ. 1 - 362) ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΜΑΡΤΙΟΣ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ

	Σελίδα
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σύνταγμα και μνημονιακός προκαθορισμός της Κυβερνητικής Πολιτικής	5
ΜΑΡΙΑ ΚΩΝ. ΔΟΥΛΗ, Συνταγματικό Χρονικό 2009-2013	13
ΣΤΥΛΙΑΝΗ Μ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ, Αφορολόγητο: Ευεργέτημα ή υποχρέωση;	31

ΓΝΩΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΝ. ΚΛΑΜΑΡΗΣ, Λειτουργία των προϋφισταμένων του ν. 4009/2011 Πανεπιστημιακών οργάνων των ΑΕΙ και θητεία των μονομελών και συλλογικών οργάνων διοικήσεως των ΑΕΙ μετά την έναρξη ισχύος των ν. 4009/2011	43
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Η. ΚΡΙΠΠΑΣ, Το ατομικόν δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας της εκκλησίας να καθορίζει η ίδια την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών	58
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΕΙΔΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ Επιμέλεια: ΒΑΣ. Π. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ	71
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ Επιμέλεια: Η.Κ. ΜΑΖΟΣ - ΘΕΩΝΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ	82
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ Επιμέλεια: ANNA I. ΛΙΓΩΜΕΝΟΥ	194
ΔΕΛΤΙΟ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ Επιμέλεια: ΕΥΘ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ - Β. ΓΚΕΡΤΣΟΣ	245
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΑΚΤΙΚΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ Επιμέλεια: ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΑΖΑΤΟΣ	254
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΕΠΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ Επιμέλεια: ΕΛΕΝΗ Κ. ΔΗΜΟΥΛΑ	325
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ - ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ Επιμέλεια: ΗΒΗ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΥ	351
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	357
ΠΕΡΙΛΗΨΗ των περιεχομένων του τεύχους στη Γαλλική	362

ΕΚΔΟΣΕΙΣ:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΑΛ. ΜΕΝΤΖΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 26-28 ΑΘΗΝΑ 106 80

ΑΘΗΝΑ
2014

229

**ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑ
ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΝΑ ΚΑΘΟΡΙΖΕΙ Η ΙΔΙΑ ΤΗΝ ΥΛΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ
ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Η. ΚΡΙΠΠΑΣ

Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου

Ως γνωστόν το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αναγνωρίζεται σε όλους τους πολίτες (άρθρον 13 του Συντάγματος, άρθρον 9 της Ευρωπ. Συμβ. Ανθρ. Δικαιωμάτων άρθρον 10 της Ευρωπαϊκής Χάρτας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) ειδικότερον εις όλα τα φυσικά πρόσωπα και βεβαίως και εις τα νομικά πρόσωπα, που είναι φορείς του εν λόγω ατομικού δικαιώματος, όπως είναι οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές οργανώσεις. Εις τα εν λόγω νομικά πρόσωπα αναγνωρίζεται επί πλέον και το ατομικόν δικαίωμα «του αυτοπροσδιορισμού τους», (ειδική ανάπτυξη του οποίου έχω παραθέσει παλαιότερον εις το παρόν περιοδικό)¹, ήτοι το δικαίωμα να καθορίζουν οι ίδιες τα της εσωτερικής τους οργανώσεως και τα της λατρείας τους, χωρίς καμμία αρχή να δικαιούται να επέμβει και να καθορίσει εκείνη τα στοιχεία αυτά ουδέ επ' ελάχιστον. Άλλως ανακύπτει σοβαρό θέμα αντισυνταγματικότητος.

Είναι σαφές δε, ότι εις τον εν λόγω τομέα του αυτοπροσδιορισμού τους περιλαμβάνεται και η διδασκαλία της θρησκείας τους, οπότε οι εν λόγω θρησκευτικές οργανώσεις μόνον εκείνες δικαιούνται, να προσδιορίζουν, συνθέτουν, καταρτίζουν κ.λπ. την διδασκτέαν ύλη της θρησκείας τους και ειδικότερον την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών ογέποτε, οποτεδήποτε και από οποιονδήποτε φορέα αποφασισθεί μία τιαούτη διδασκαλία, η οποία μπορεί, να γίνεται είτε από τις ίδιες τις θρησκευτικές οργανώσεις, είτε από άλλον φορέα κυρίως δε από το κράτος, όταν εις το κράτος αυτό το Σύνταγμά του προσδιορίζει ορισμένη θρησκεία ως επικρατούσα (όπως π.χ. εις την Ελλάδα, Αγγλία, σκανδιναβικές χώρες, χώρες με καθολική θρησκεία, που έχουν συνάψει κονκορδάτο με τον Πάπα κ.λπ.) ή η πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκει σε συγκεκριμένη θρησκεία.

Επισημαίνουμε δε επ' ευκαιρία, ότι κατ' άρθρον 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων τα ευ-

1. Κρίππας, Το ατομικόν δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού των εκκλησιών και των θρησκευτικών κοινοτήτων (Επιθ. Δημ. Διοικ. Δικ. 2006 σελ. 703 επ.).

ρωπαϊκά κράτη υποχρεούνται, να σέβονται το δικαίωμα των γονέων, να εξασφαλίζουν διά τα τέκνα τους εκπαίδευση σύμφωνη προς τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Ως γνωστόν εις την Ελλάδα το Σύνταγμα εις το άρθρον 3 αναγνωρίζει ως επικρατούσα θρησκεία την Ορθόδοξο Χριστιανική, αναφέρεται δε εν συνεχεία εις την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, της οποίας και προσδιορίζει την οργάνωσή της, την υπαγωγή της εις το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τους κανόνες που τηρεί. Εις δε το άρθρον 16 παρ. 2 επιβάλλει μεταξύ άλλων την διά της παιδείας ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνειδήσεως» των μαθητών. Ως γνωστόν και ως γίνεται παγίως δεκτόν, η τιαυτή ανάπτυξη πραγματοποιείται διά της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών².

Μέχρι στιγμής το αρμόδιο Υπουργείο Εθν. Παιδείας, και Θρησκευμάτων συντάσσει και εκδίδει το ίδιο όλα τα σχολικά βιβλία, που διανέμονται εις τους μαθητάς διαμορφώνον την ύλην τους κατά την βούλησή του. Το ίδιο ισχύει και διά το βιβλίο του μαθήματος των θρησκευτικών. Βεβαίως γνωρίζουμε (ακροθιγώς εάν δεν έχουμε ενδιατρέψει ειδικώς εν προκειμένω) ή τεκμαίρεται (κατά λογικήν συνέπειαν) ότι το εν λόγω Υπουργείο κατά την σύνταξη της ύλης των σχολικών βιβλίων απευθύνεται εις τους ειδικούς γνώστες του καθ' έκαστα θέματος (κατά κανόνα μέσω του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου συμφώνως προς το άρθρον 24 του ν. 1566/1985), τους οποίους είτε συμβουλευεται, είτε τους αναθέτει την σύνταξη της ύλης, την οποίαν το ίδιο το Υπουργείο εγκρίνει τελικώς. Νομική όμως δέσμευση του Υπουργείου προς σύνταξη ορισμένης ύλης ορισμένου μαθήματος δεν υπάρχει. Υπενθυμίζουμε επ' ευκαιρία, το πλήθος διαμαρτυριών, που είχαν διατυπωθεί πανταχόθεν διά ένα σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος της ιστορίας, το οποίο ανέφερε, ότι κατά την μικρασιατική καταστροφή οι Έλληνες της Σμύρνης και των πέριξ πόλεων συνωστίζοντο εις την παραλία προς τέρψιν τους (ή κάτι τέτοιο) και όχι διότι οι Τούρκοι Τσέτες τους έσφαζαν αδιακόπως και εκινδύνευε η ζωή τους. Και υποτιθεμένου (δηλ. βεβαιουμένου εις την πραγματικότητα), ότι η άποψη αυτή του σχολικού εγχειριδίου ήταν εντελώς ανακριβής και προκλητική και κατ' ακολουθίαν παράνομη, η αντίστοιχη διοικητική πράξη του Υπουργού που ενέκρινε το εγχειρίδιο αυτό, δεν μπορούσε να αντιμετωπισθεί, διότι αποτελούσε πράξη διοικητική όχι ατομική αλλά κανονιστική, η οποία ως γνωστόν δεν προσβάλλεται δι' αιτήσεως ακυρώσεως (π.δ. 18/1989 άρθρον 47, το οποίο απαιτεί συνδρομή εννόμου συμφέροντος αμέσου και προσωπικού).

Τίθεται κατόπιν τούτου το ερώτημα. Το προαναφερθέν ατομικόν δικαίωμα του «αυτοπροσδιορισμού των εκκλησιών» (ως μία υποδιαίρεση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας), περιλαμβάνει και τον καθορι-

2. Βλέπε εκτενή βιβλιογραφία και νομολογία ημεδαπή και αλλοδαπή περί τούτου εις Κρίππα, Η συνταγματική κατοχύρωσις του μαθήματος των θρησκευτικών παρ' ημίν και παρ' αλλοδαπή (περ. «Θεολογία» τομ. 71 σελ. 311 επ. και μεταγενεστέρως 5η έκδ. εν ανατύπω 2013).

σμό του περιεχομένου της διδασκαλίας της επικρατούσης θρησκείας ή της επισήμου ανεγνωρισμένης εκκλησίας ή της κρατικής εκκλησίας, χωρίς όμως να έχει εξασφαλίσει την σύμφωνη γνώμη της³; Το θέμα αυτό δεν έχει τεθεί ποτέ εις την χώραν μας ευθέως (δηλ. από πλευράς Συντάγματος και νόμου). Απλώς έχουν εκφρασθεί κάποιες απόψεις επιφανειακές. Όμως η απάντηση εις το εν λόγω ερώτημα είναι σαφής. Επιστημαίνουμε προς τούτο δύο διατάξεις του νόμου 590/77, τις εξής: α) Το άρθρον 2 του εν λόγω νόμου αναφέρει, ότι «*Η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της Πολιτείας προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος ως τα της χριστιανικής αγωγής της νεότητος*». Β) Το δε άρθρον 9 εις μιν την παράγραφον 1 αναφέρει, ποιες είναι οι αρμοδιότητες της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, εις δε το εδάφιον (ε) μεταξύ των εν λόγω αρμοδιοτήτων προσδιορίζει και την εξής επί λέξει: «*Παρακολουθεί το δογματικόν περιεχόμενον των διά τα σχολεία της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσως προοριζομένων διδακτικών βιβλίων του μαθήματος των θρησκευτικών*». Θα πρέπει δε να δεχθούμε κατ' ανάγκην, ότι η ratio των εν λόγω διατάξεων δεν είναι άλλη από το ότι και ο νόμος και το Σύνταγμα (άρθρον 16 παρ. 2) δεν επιτρέπουν σε καμμία περίπτωση τα δόγματα και η διδασκαλία της υπό του Συντάγματος καθιερουμένης ως επικρατούσης θρησκείας (ή Εκκλησίας) να νοθεύονται υπό κρατικής Αρχής ουδέ επ' ελάχιστον. Και φυσικά δεν επιτρέπεται, να νοθεύονται (παραποιούνται κ.λπ.) εις τον ευαίσθητον χώρο της εκπαίδευσως και ειδικώτερον όσον αφορά την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών. Επομένως η Εκκλησία και *συνεργάζεται μετά του κράτους* κατά τα ανωτέρω επί του προκειμένου και *παρακολουθεί* την εν συνεχεία εξέλιξη. Τίθεται όμως εδώ το ερώτημα: Εν όψει των προαναφερομένων διατάξεων (που έχουν χαρακτήρα προκαταρκτικόν, συμβουλευτικόν, εποπτικόν κ.ο.κ.), τι δέον γενέσθαι εν συνεχεία; Δηλ. τι δέον γενέσθαι, εάν η Εκκλησία διαπιστώσει, ότι η Πολιτεία προέβη π.χ. εις διατύπωση ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών εις τα σχολεία νοθεύουσης την διδασκαλίαν της και τις αρχές της; Εις την περίπτωση αυτήν είναι σαφές, ότι επί κυκλοφορίας π.χ. σχολικού βιβλίου περί του μαθήματος των θρησκευτικών, του οποίου η ύλη παρεκκλίνει από την διδασκαλία και τα δόγματα της Ορθοδόξου πίστεως, έχουμε αδιαμφισβητήτως «*διατάραξη της Ορθοδόξου Εκκλησίας δι' ετεροδιδασκαλίας*». Την περίπτωση αυτήν την έχει ήδη προβλέψει ο νόμος ρητώς και έχει μεριμνήσει διά την αντιμετώπισή της. Πρόκειται περί του άρθρου 9 παρ. 1 εδάφιον (ζ) του ίδιου ως άνω νόμου 590/77, το οποίον αναφέρει, ότι:

3. Ως έχω αποδείξει με πλήρη στοιχεία (Κρίππα, Σχέσεις κράτους - Εκκλησίας στις χώρες - μέλη της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, 2008) εις τον χώρο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως υπάρχουν αρκετά κράτη, τα οποία αναγνωρίζουν είτε επικρατούσα θρησκεία/Εκκλησία, είτε ανεγνωρισμένη Εκκλησία, είτε επίσημη Εκκλησία κ.λπ., το δε άρθρον 17 της Συνθήκης/ΕΕ αναφέρει, ότι η Ε.Ε, σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς σχέσεων κράτους - Εκκλησίας των χωρών - μελών της, επίσης αναφέρει, ότι η ΕΕ διατηρεί ανοιχτό διάλογο με τις Εκκλησίες αναγνωρίζουσα την συμβολήν τους.

Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος (ΔΙΣ):

«Εις περίπτωσιν διαταράξεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας δι' ετεροδιδασκαλίας ή άλλης επεμβάσεως εις βάρος αυτής ζητεί την επέμβαση των αρμοδίων Αρχών».

Φυσικά εδώ η εν λόγω ετεροδιδασκαλία ή άλλη επέμβαση η ως άνω διάταξη δεν μας προσδιορίζει από πού μπορεί, να προέρχεται. Ως εκ τούτου κατά λογικήν συνέπειαν θα πρέπει, να καταλήξουμε, ότι η ενέργεια αυτή μπορεί, να προέρχεται από οπουδήποτε και βεβαίως και από κρατικήν υπηρεσίαν. Ας μην ξεχνάμε, ότι ο Ποινικός Κώδιξ εις τα άρθρα 235 έως 263B προβλέπει σειράν όλην αξιοποιώνων πράξεων διαπραττομένων από κρατικά όργανα και μόνον. Εις την παρούσα δε περίπτωση ουδόλως αποκλείεται η παράβαση των ως άνω διατάξεων, να συνιστά και αξιόποινη πράξη (π.χ. προσηλυτισμό, παράβαση των άρθρων 198 έως 201 του Ποινικού Κώδικος κ.λπ.) διαπραχθείσαν και από κρατικό όργανο. Φυσικά η επέμβαση των Αρχών, που προβλέπει εδώ ο νόμος, δεν αφορά απαραίτητως αξιοποινο πράξη, Μπορεί η προσβολή να μην είναι αξιόποινη αλλά να παραβιάζει άλλη διάταξη ή και να μην παραβιάζει καμμία διάταξη αλλά να έχει χαρακτήρα «ετεροδιδασκαλίας», ήτοι νοθεύσεως της Ορθοδόξου Πίστεως κατά το μάλλον ή ήττον και καθ' οιονδήποτε τρόπον. Επειδή όμως πρόκειται εδώ περί θέματος λεπτού, ήδη ο νομοθέτης εμερίμνησε διά την επίλυσή του υπό των ως άνω διατάξεων του νόμου 590/77. Επομένως οι προαναφερόμενες διατάξεις δεν αποτελούν κενόν γράμμα αλλά τυγχάνουν πλήρους εφαρμογής και μάλιστα «ειδικής εφαρμογής», αφού η Εκκλησία προσφυγή εις τις Δημόσιες Αρχές για οποιοδήποτε θέμα (και βεβαίως και διά το υπό ανάπτυξη) μπορεί να κάνει και με άλλες γενικότερες διατάξεις (π.χ. Κώδιξ Διοικητικής Διαδικασίας άρθρα 3, 4, 16, 24, 25, 26). Αρα οι επισημαινόμενες διατάξεις του ν. 590/77 ενέχουν όλως ιδιαιτέραν σημασίαν και βεβαίως αποτελούν παρέκταση του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος καθ' ην έκταση επιβάλλει την εις τους μαθητάς των σχολείων παροχή «θρησκευτικής συνειδήσεως». Εν εναντία περιπτώσει η εν λόγω συνταγματική διάταξη θα απέβαινε γράμμα κενόν, καθ' όσον εις πάσαν περίπτωση τυχόν καταργήσεως ή αποδυναμώσεως του μαθήματος των θρησκευτικών ή νοθεύσεως της ύλης του δεν έχουμε παροχή υπό του κράτους γνησίας (κατά το Σύνταγμα) θρησκευτικής συνειδήσεως. Θα πρέπει δε, περαιτέρω να δεχθούμε, ότι οι επίμαχες διατάξεις του ν. 590/77 ως αποτελούσες εις την πράξη εφαρμογήν του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος δεν δύνανται, να καταργηθούν. Το δεδομένο αυτό το έχει επισημάνει και η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας, η οποία έχει δεχθεί, ότι δεν είναι δυνατή η κατάργηση νόμου εκδοθέντος προς εφαρμογήν συνταγματικής διατάξεως, επομένως εξακολουθεί, να ισχύει ο καταργηθείς νόμος⁴. Αλλά ακόμη και άν δεν υπήρχε τοιούτος νόμος προβλέπων την εφαρμογήν συνταγματικής διατά-

4. ΣτΕ 2056/2000 ΔιΔικ 2001 σελ. 87 επ. Ομοίως και Καλλιαντέρη-Τουτζιαράκη, Η αρχή της νομιμότητος, (Επιθ. Δημ. Διοικ. Δικ. 2001 σελ. 28).

ξεως, η διοίκηση θα όφειλε, να συμπεριφερθεί και να δράσει ως εάν ο νόμος αυτός υπήρχε, ως έχω αναλύσει ειδικώς παλαιότερον⁵.

Επομένως το Υπουργείο Παιδείας δεν δικαιούται, να καθορίζει την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών αφ' εαυτού, παρά μόνον μετά συνεργασία και έγκριση αυτής υπό της Εκκλησίας. Και τούτο διότι φορέας του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι και η Ορθόδοξος Εκκλησία, το δικαίωμά της δε αυτό παραβιάζεται, οφέποτε η Πολιτεία αποφασίσει να διδάσκει ως ύλη μαθήματος των θρησκευτικών της Ορθόδοξου Εκκλησίας κείμενα ή κείμενα, που η εν λόγω Εκκλησία θεωρεί ως ασυμβίβαστα κατά το μάλλον και ήττον προς τις αρχές της και την διδασκαλίαν της. Νομίζουμε επομένως ότι οιαδήποτε άλλη άποψη δεν μπορεί να ευσταθήσει.

Τα ίδια ακριβώς ισχύουν και σε πολλά άλλα κράτη της Ευρώπης, υπάρχει δε επί του προκειμένου τεράστια ad hoc νομολογία και βιβλιογραφία, εις την οποίαν αξίζει, να εμβαθύνουμε.

Και ξεκινάμε από την Γερμανία, όπου συναντούμε το περισσότερο υλικό, με το οποίο έχουν ασχοληθεί οι πλέον διαπρεπείς συγγραφείς και πανεπιστημιακοί καθηγηταί και έχουν προβεί σε λεπτομερείς αναλύσεις με εκτενή επιχειρηματολογία, Ιδού λοιπόν τι προκύπτει ειδικότερον εν προκειμένω:

1) Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht) εις την απόφασή του BverfGE 123, 39, 52 επ.⁶ επισημαίνει, ότι το άρθρον 7 παρ. 3 του γερμανικού Συντάγματος (Grundgesetz) κατοχυρώνει το ατομικόν δικαίωμα της Χριστιανικής Εκκλησίας, να απαιτεί από το κράτος, να καθορίζει την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών, μόνον μετά σύμφωνη γνώμη (in Übereinstimmung) της Εκκλησίας⁷.

2) Οι v. von Münch και Kunig εις το μόλις κυκλοφορήσαν εις 6^η έκδοση γνωστό κλασσικό έργο τους, που αποτελεί ερμηνεία κατ' άρθρον του Συντάγματος⁸ αναφέρουν, ότι το δικαίωμα της Εκκλησίας να καθορίζει η ίδια την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών συνιστά ατομικόν δικαίωμα υπέρ αυτής ευθέως εκ του Συντάγματος προβλεπόμενο, επικαλούνται δε την προαναφερομένη απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

3) Οι επίσης γνωστοί υπομνηματισταί του γερμανικού Συντάγματος Jar-

5. Κρίππα, Νομοθετικό κενό συνταγματικώς ανεπίτρεπτο και εντεύθεν υποχρεώσεις της κρατικής διοικήσεως (ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, 1989 σελ. 335 επ.). Τα ίδια δέχεται και η αλλοδαπή θεωρία πρβλ. Ribes, Existe-t-il un droit à la norme? Contrôle de constitutionnalité et omission législative (REVUE BELGE DU DROIT CONSTITUTIONNEL, 1999 σελ. 237 επ.).

6. Βλέπε την απόφαση αυτήν εις Bumke-Vosskuhle, «Casebook Verfassungsrecht», 5η εκδ. 2008 σελ. 165.

7. Η σχετική διάταξη του Συντάγματος έχει επί λέξει ως εξής εις το πρωτότυπον: «wird der Religionsunterricht in Übereinstimmung mit den Grundsätzen der Religionsgemeinschaften erteilt».

8. Grundgesetz Kommentar, τομ 1ος, 6η έκδοση 2012 σελ. 665 επί λέξει «Unstreitig ist dagegen Art. 7 Abs. 3 ein Grundrecht der Religionsgemeinschaften selbst zu entnehmen».

ras-Pieroth εις το επίσης μόλις κυκλοφορήσαν εις 12^{την} έκδοση κλασσικό έργο τους⁹ αναφέρουν, ότι οι Εκκλησίες είναι φορείς (Träger) του ατομικού δικαιώματος του καθορισμού της ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών.

4) Ο F. Hufen¹⁰ αναφέρει, ότι το εν λόγω ατομικόν δικαίωμα (δηλ. της υποχρέωσης του κράτους να καταρτίζει την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών μόνον κατόπιν συμφώνου γνώμης της αντιστοίχου Χριστιανικής Εκκλησίας) θεμελιώνει δικαίωμα της Εκκλησίας, να αντιτίθεται εις πάσαν ανάμιξη του κράτους επί του περιεχομένου της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών¹¹, όχι μόνον αρχικώς αλλά και εις πάσαν περαιτέρω μεταβολή της ύλης Αναφέρει δε εν συνεχεία, ότι η Εκκλησία είναι φορέυς του εν προκειμένω εξειδικευμένου ατομικού δικαιώματος και έχει όλες τις εξ αυτού προκύπτουσες εξουσίες.

5) Οι Epping-Hillburger¹² αναφέρουν, ότι πάσα παρέκκλιση του κράτους εκ των υπό της προαναφερομένης συνταγματικής διατάξεως επιβαλλομένων εις αυτό υποχρεώσεων αποτελεί παραβίαση/προσβολή ατομικού δικαιώματος αναγνωριζομένου εις την Εκκλησία.

6) Ο Rudolf Schmidt¹³ αναφέρει, ότι η ως άνω συνταγματική διάταξη θεσπίζει ατομικό δικαίωμα των Εκκλησιών και απαίτησή τους από το κράτος, να εισαγάγει εις τα σχολεία ύλην του μαθήματος των θρησκευτικών σύμφωνη με την διδασκαλίαν τους, επικαλούμενος ad hoc νομολογία.

7) Και προς αποφυγήν ασκόπων επαναλήψεων επισημαίνουμε, ότι τα ίδια ακριβώς δέχονται και πλήθος άλλων Γερμανών συνταματολόγων μεταξύ των οποίων και οι πιο γνωστοί Ipsen¹⁴, Schmidt-Seitel¹⁵, Epping¹⁶, v. Campenhausen - de Wall¹⁷, Winter¹⁸, Classen¹⁹. Επισημαίνουμε δε επ' ευκαιρία, ότι η εκτενέστερη μελέτη εις Γερμανία περί του μαθήματος των θρησκευτικών (εκτάσεως 71 σελίδων) είναι η του πανεπιστημιακού καθηγητού Christoph Link²⁰, η οποία εις την σελ. 448 (του τόμου εις τον οποίον δημοσιεύεται), αναφέρει, ότι το μάθημα των θρησκευτικών εις την Γερμανία τυγχάνει κατ' ουσίαν «κηρυγματικό» (επί λέξει «Kerygmatischer Religionsunterricht») ή άλλως «Εκκλησία εντός

9. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Kommentar, 12η εκδ. 2012 σελ. 275.

10. Staatsrecht II Grundrechte, 2007 σελ. 514-515.

11. Abwehrrecht der Religionsgemeinschaften gegen eine Einmischung des Staates in die Lehrinhalte (η υπογράμμιση είναι του συγγραφέως).

12. Grundgesetz - Kommentar, 2009 σελ. 135.

13. Grundrechte, 9η εκδ. 2007 σελ. 242-243.

14. Staatsrecht II, Grundrechte, 8η εκδ. 2005 σελ. 103.

15. Grundrechte 2a εκδ. 2001 σελ. 211.

16. Grundrechte, 2a εκδ. 2007 σελ. 210.

17. Staatskirchenrecht, 4η εκδ. 2006 σελ. 215.

18. Staatskirchenrecht der Bundesrepublik Deutschland, 2a εκδ. 2008 σελ. 134-135.

19. Religionsrecht, 2006 σελ. 203.

20. Der Religionsunterricht in der geltenden Rechtsordnung, εις Handbuch des Staatskirchenrechts, τομ. II, 1996 σελ. 439 επ.

του σχολείου» (επί λέξει «Kirche in der Schule»). Ο ίδιος συγγραφέας (σελ. 492) αναφέρει, ότι εναντίον της ούτω πως καθοριζομένης ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών από την Εκκλησία, δεν αναγνωρίζεται εις τον πολίτη δικαίωμα προσφυγής εις τα δικαστήρια με αίτημα την αλλοίωση ή κατάργησή του. Αντιθέτως η αξίωση κατά του κράτους με αίτημα να διδάσκει ως μάθημα των θρησκευτικών την ύλη που καθορίζει η Εκκλησία είναι *αγώγιμη* (klagbar)²¹. Αξίζει επίσης, να επισημάνουμε, ότι οι προαναφερόμενοι συγγραφείς von Münch-Kunig εις το παραπεμπόμενο έργον τους (σελ. 661) αναφέρουν, ότι το εν λόγω ατομικό δικαίωμα δεν θεσπίζεται μόνον υπέρ της Εκκλησίας αλλά και υπέρ του κράτους, καθ' όσον το μάθημα των θρησκευτικών αποτελεί συγχρόνως και ηθική διδασκαλία των μαθητών και συντελεί, εις το να γίνουν έντιμοι και ηθικοί πολίτες.

8) Πρέπει επίσης, να επισημανθεί, ότι ο Detterbeck²² αναφέρει, ότι η προμημονευθείσα διάταξη του άρθρου 7 του Συντάγματος είναι ειδική και υπερέχει της γενικής του άρθρου 4 (που αναφέρεται εις το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας) βάσει της αρχής *jus specialis derogat generalis*.

9) Πέραν των συνταγματολόγων τα ίδια δέχονται και οι αναφερόμενοι ειδικώς εις το μάθημα των θρησκευτικών συγγραφείς, εκ των οποίων επισημαίνουμε την Uta Hildebrandt²³, της οποίας το εν υποσημειώσει παραπεμπόμενο έργο αφορά ειδικώς το μάθημα των θρησκευτικών, αναφέρει, ότι και οι προηγούμενοι συγγραφείς, προσθέτει δε, ότι ειδικότερον η ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών θα πρέπει, να περιέχει ό,τι η Εκκλησία θεωρεί ως αλήθεια. Περαιτέρω αναφέρει, ότι τυχόν αντίθετες διατάξεις των τοπικών νόμων των γερμανικών κρατιδίων είναι αντισυνταγματικές²⁴. Τέλος σε πολλά σημεία αναφέρει, ότι το μάθημα των θρησκευτικών είναι εκ του Συντάγματος κατ' ανάγκην «κατηχητικό» (konfessionel)²⁵. Ως εκ τούτου δε δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση η ύλη του μαθήματος να είναι «πολυθρησκευτική» (γενική θρησκευσιολογία)²⁶, ή οποιασδήποτε άλλης μορφής πέραν της ύλης που καθορίζει η Εκκλησία, διότι άλλως θα περεβιάζετο το ατομικό δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των Εκκλησιών, παραπέμπει δε ως προς το σημείο αυτό και σε *ad hoc* νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου²⁷. Οι επίσης εις το μάθημα των θρησκευτικών αναφερόμενοι συγγραφείς W. Raack-R. Doffing-M. Raack εις το παραπεμπόμενο εν υποσημειώσει σύγγραμμά τους (σελ. 209 επ.) αναφέρουν, ότι το

21. Πρβλ. *Umbach-Clemens*, Grundgesetz - Mitarbeiter Kommentar und Handbuch, τομ. I, 2002 σελ. 596, οι οποίοι αναφέρουν, ότι η αξίωση αυτή είναι «klagbar» (δηλ. αγώγιμη). Ομοίως *Rademacher*, Schulpflicht auch im Glauben, (Jura, 2008 σελ. 227).

22. Öffentliches Recht, 8η εκδ. 2011 σελ. 179.

23. Das Grundrecht auf Religionsunterricht, 2000 σελ. 66-67.

24. Ενθ' αν σελ.. 84.

25. Π.χ. σελ. 176 επ., 215, 224, 231 επ. 234.

26. Σελ. 234.

27. Αυτόθι σελ. 222 και υποσημ. 25 διά την νομολογία.

άρθρον 7 παρ. 3 του Συντάγματος επιβάλλει τον καθορισμό της ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών μόνον τη εγκρίσει της Εκκλησίας²⁸, οπότε προκύπτει, ότι το μάθημα των θρησκευτικών είναι *κατηχητικό*. Οι ωσαύτως με το μάθημα των θρησκευτικών ασχοληθέντες Niehues-Rux εις το εν υποσημειώσει σύγγραμμά τους²⁹ (σελ. 72) αναφέρουν, ακριβώς και κατά λέξιν, ότι και το προηγούμενο σύγγραμμα.

10) Εις την Αυστρία ισχύουν τα ίδια, όπως εις την Γερμανία. Επισημαίνουμε, ότι ως τονίζει ο Erwin Konjecic³⁰ το εν πλήρει ισχύϊ σήμερον άρθρον 17 παρ. 4 του αυστριακού συνταγματικού νόμου του 1867 αναφέρει εν προκειμένω, ότι περί του μαθήματος των θρησκευτικών εις τα σχολεία μεριμνά η αντίστοιχη Εκκλησία ή θρησκευτική οργάνωση (28). Εν συνεχεία παραθέτει το κείμενο του Νόμου «Περί του μαθήματος των θρησκευτικών» της 13.7.1949 (ως ετροποποιήθη μεταγενεστέως), ο οποίος (νόμος) εις την παράγραφον 2 αναφέρει, αφ' ενός ότι περί του μαθήματος των θρησκευτικών εις τα δημόσια σχολεία μεριμνά η Εκκλησία και αφ' ετέρου, ότι η ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών συντάσσεται από την Εκκλησία. Υπ' όψιν ότι εις το INTERNET έχει αναρτηθεί και εγκύκλιος του Αυστριακού Υπουργείου Παιδείας, Τέχνης και Πολιτισμού (<http://www.gv.at/ministerium/rs/2007-05.xml>) περί του μαθήματος των θρησκευτικών. Η εν λόγω εγκύκλιος αναφέρει μεταξύ άλλων, ότι το μάθημα των θρησκευτικών εις τα δημόσια σχολεία είναι «*δεσμευτικώς κατηχητικό*» (επί λέξει «*Der Religionsunterricht ist konfessionell gebunden*»). Ο πολύ γνωστός Αυστριακός συνταγματολόγος Felix Ermacora εις το εν υποσημειώσει παραπεμπόμενο γνωστό σύγγραμμά του³¹ εις μεν την σελ. 184 αναφέρεται εις το περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας της Εκκλησίας, εις το οποίον περιλαμβάνει και την υπ' αυτής καθοριζόμενη ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών εις δε την σελ. 189 αναφέρει ακριβώς τα ίδια καθώς και την υποχρέωση του κράτους να παράσχει *γνησία θρησκευτική εκπαίδευση*. Επισημαίνουμε περαιτέρω, ότι η Αυστρία έχει συνάψει Κογκορδάτο με το Βατικανό, το οποίο εις την παράγραφο 1 εδάφιον τελευταίο περιέχει την εξής διάταξη: «*Τα διδακτικά πλάνα του μαθήματος των θρησκευτικών συντάσσονται από τις εκκλησίες. Ως διδακτικά εγχειρίδια μπορούν, να χρησιμοποιηθούν μόνον εκείνα τα οποία τα οποία ενεκρίθησαν από τις εκκλησίες ως επιτρεπτά*»³².

28. Recht der Religiösen Kindererziehung, 2003 σελ. 209 επ.

29. Schul - und Prüfungsrecht, τόμος I, 2006 σελ. 72.

30. Rechtliche Grundlagen des Religionsunterrichts in Österreich (Katechetisches Amt der Erzdiözese Salzburg, 2013 σελ. 1). Η σχετική συνταγματική διάταξη έχει ως εξής επί λέξει «Für den Religionsunterricht in den Schulen ist von den betreffenden Kirche oder Religionsgemeinschaft Sorge zu tragen».

31. Menschenrechte in der sich wandelnden Welt, 1974.

32. Το κατά λέξιν κείμενο της διατάξεως αυτής εις το πρωτότυπον έχει ως εξής: «*Die Lehrpläne für den Religionsunterricht werden von den Kirchenbehörde aufgestellt; als Religions-*

Υπ' όψιν ότι το αυστριακό κράτος έχει συνάψει σύμβαση με την εκκλησία, η οποία αναφέρει τα ως άνω κατά λέξιν (παράγραφος 4) και επίσης, ότι τα διδακτικά βιβλία του μαθήματος των θρησκευτικών θα περιέχουν αποκλειστικώς και μόνον διδασκαλία *Χριστιανική και τίποτε άλλο* (παράγραφος 5 εδάφιον 2). Το ότι την ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών εις την Αυστρία την καθορίζει η Καθολική Εκκλησία γίνεται γενικώς αποδεκτόν και από την *ad hoc* νομολογία³³ και από την *ad hoc* βιβλιογραφία³⁴.

11) Εις την Ελβετία ισχύουν τα ίδια ως αναφέρει κατ' αρχήν ο Winzeler, εις το εν υποσημειώσει παραπεμπόμενο σύγγραμμά του³⁵. Το εν λόγω σύγγραμμα εις την επισημαινομένη σελίδα 127 αναφέρει, ότι κανένα Καντόνι δεν επιτρέπεται, να εισαγάγει εις το σχολείο μάθημα θρησκευτικών ή να ιδρύσει θεολογική σχολή εις το πανεπιστήμιό του, εάν δεν συνεννοηθεί προηγουμένως με την αντίστοιχη Εκκλησία³⁶. Το ίδιο σύγγραμμα (σελ. 126) μας πληροφορεί, ότι εις την Ελβετία έχει διεξαχθεί και δημογήφισμα κατά ο οποίο ο λαός απέρριψε τον χωρισμό κράτους - Εκκλησίας. Υπ' όψιν εξ άλλου ότι την εισαγωγή του μαθήματος των θρησκευτικών εις τα ελβετικά σχολεία προβλέπει και το άρθρον 15 παρ. 4 του Ελβετικού Συντάγματος, ο δε καθηγητής των θρησκευτικών επιβάλλεται να ανήκει εις την εκκλησία, το μάθημα της οποίας διδάσκεται. Τέλος η ίδια πηγή μας πληροφορεί, ότι η ύλη του μαθήματος των θρησκευτικών είναι η διδασκαλία της εκκλησίας και σε καμμία περίπτωση μία γενική θρησκευσιολογία ή κάποιες γενικές γνώσεις περί θρησκειών³⁷. Τούτο διότι οι μαθηταί διά της ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών πρέπει, να εισάγονται εις την θρησκείαν τους. Και αυτό το επιβάλλει το άρθρον 15 του Συντάγματος³⁸. Υπ' όψιν εξ άλλου ότι το ελβετικό Σύνταγμα αρχίζει με την εξής φράση εις το προοίμιόν του «*Εν ονόματι του Παντοδυνάμου Θεού*» (*Im Namen Gottes des*

lehrbücher können nur solche Lehrbücher verwendet werden, welcher von der Kirchenbehörde für zulässig erklärt wurden».

33. Verwaltungsgerichtshof απόφαση της 10.11.1989 (österreichisches Archiv für Kirchenrecht, 1990 σελ. 422 επ.).

34. *Walter-Mayer*, Grundriss des österreichischen Bundesverfassungsrechts, 6η εκδ. 1988 σελ. 474. *Koctesky*, auf dem Weg zur Partnerschaft zwischen Kirche und Staat (Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, 1992 σελ. 65).

35. *Cristoph Winzeler*, Einführung in das Religionsunterricht der Schweiz, 2009 σελ. 127.

36. Αυτόθι επί λέξει: «So kann z.B. kein Staat Religionsunterricht an den öffentlichen Schulen erteilen lassen oder eine Theologiefakultät an seiner Universität unterhalten, ohne sich darüber mit den betroffenen Religionsgemeinschaften abgesprochen zu haben».

37. Αυτόθι σελ. 132, όπου αναφέρεται επί λέξει «gilt als solcher nur die Anleitung im Glauben einer Religion, nicht aber die blossse Vermittlung von Kenntnissen über sie». Βλέπε και σελ. 135 διά την υποχρέωση του καθηγητού, να ανήκει εις την εκκλησία, το μάθημα της οποίας διδάσκει.

38. Αυτόθι σελ. 136, όπου αναφέρεται επί λέξει, ότι «Gegenstand des Religionsunterrichts, wie ihn Art. 15 Bundesverfassung voraussetzt, ist die Unterweisung der Schülerinnen und Schüler in ihrer eigenen Religion».

Allmächtigen). Ο Schwarzenberger εις το εν υποσημειώσει σύγγραμμά του³⁹ και εις την σελ. 41 αναφέρει, ότι ο Χριστιανισμός αποτελεί την παράδοση και τον πολιτισμό της Ευρώπης. Εις δε τις σελ. 42 και 43 αναφέρει, ότι η διδασκαλία μαθήματος κατηχητικού - Χριστιανικού δεν παραβιάζει την θρησκευτική ελευθερία, την οποίαν δεν παραβιάζουν και οι θρησκευτικοί ύμνοι και τα θρησκευτικά άσματα εις τα σχολεία. Τέλος εις την σελ. 48 αναφέρει, ότι εάν δεν εδιδάσκετο το μάθημα των θρησκευτικών ως κατηχητικό *θα καταλήγαμε εις θρησκευτικόν αναλφαβητισμόν.*

12) Και προς αποφυγήν σχοινοτενών αναλύσεων αναφέρουμε εν τέλει και δύο δεδομένα, τα εξής: α) Εις τα Συντάγματα των εξής ευρωπαϊκών χωρών υπάρχει διάταξη επιβάλλουσα την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ως χριστιανικού/κατηχητικού. Γερμανία (άρθρον 7 παρ. 3), Ιρλανδία (άρθρον 4 παρ. 1-4), Ολλανδία (άρθρον 23 παρ. 3), Ισπανία (άρθρον 27 παρ. 3), Ελβετία (άρθρον 49 παρ. 3) Πορτογαλία (άρθρον 41 παρ. 5), Κύπρος (άρθρον 18 παρ. 4), Λιχτενστάιν (άρθρον 16 παρ. 1 και 4), Αυστρία (άρθρον 17 του Συνταγματικού νόμου), Μάλτα (άρθρον 2 παρ. 2) Βέλγιο (άρθρον 24)⁴⁰. β) Εις όσες χώρες επικρατούσα θρησκεία είναι ο καθολικισμός το αντίστοιχο κράτος έχει συνάψει Κονκορδάτο με το Βατικανό, διά του οποίου αναλαμβάνει την υποχρέωση να διδάσκει μάθημα θρησκευτικών της Καθολικής εκκλησίας, γ) Εις τις προτεσταντικές χώρες (Αγγλία, Δανία, Σκανδιναυία) η Χριστιανική Εκκλησία αναγνωρίζεται ως επίσημη κρατική εκκλησία και είναι ενωμένη με το κράτος. Το παρόν θέμα δεν περιορίζεται βεβαίως εις το εσωτερικό των ευρωπαϊκών κρατών. Ενέχει και πανευρωπαϊκήν προέκταση. Και προς απόδειξη τούτου επισημαίνουμε. Ότι και το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει ασχοληθεί με το θέμα και κατόπιν μακρών συζητήσεων και μελετών έχει δε παραπέμψει το θέμα εις την Κοινοβουλευτική Συνέλευση (Assemblée Parlementaire - Parliamentary Assembly) του εν λόγω ευρωπαϊκού οργανισμού, η οποία τελικώς κατέληξε εις την διατύπωση Συστάσεως προς τους αρμοδίους Υπουργούς των Ευρωπαϊκών κρατών (ως ετροποποιήθη και διεμορφώθη τελικώς την 4.10.2007). Πρόκειται περί της Συστάσεως (Recommandation) της Κοινοβουλευτικής Συνελεύσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης Νο 1720/2005 φέρουσα τον τίτλον «Εκπαίδευση και θρησκεία» (Education et Religion). Και η Σύσταση αυτή δέχεται τα ως άνω αναφέρουσα μεταξύ άλλων και τα εξής: ειδικότερον: α) Η δημοκρατία και η θρησκεία δεν αντιτίθενται [παράγραφος 5], β) Οι κυβερνήσεις πρέπει, να ενισχύουν την διδασκαλία των θρησκευτικών⁴¹ [παράγραφος 6], γ) Τα ευρωπαϊκά κράτη που έχουν επίσημη θρησκεία δικαιούνται, να ανα-

39. Die Glaubens- und Gewissensfreiheit im Kontext der öffentlichen Schulen, 2011.

40. Ειδικώς διά το Βέλγιο ιδέ Sambon, Le Droit à l'enseignement (REVUE DU DROIT COMMUNAL, 1996 σελ. 223).

41. Les gouvernements devraient faire plus pour encourager l'enseignement du fait religieux.

γνωρίζουν εις αυτήν θέση προνομιακή⁴² [παράγραφος 9], δ) Η Συνέλευση συνιστά επίσης εις την Επιτροπή Υπουργών, να ενθαρρύνει τα κράτη - μέλη, εις το να επαγρυπνούν επί της διδασκαλίας των θρησκευτικών εις την πρωτοβάθμια και την δευτεροβάθμια εκπαίδευση της εθνικής τους παιδείας⁴³ [παράγραφος 14], ε) Οι καθηγηταί των θρησκευτικών πρέπει, να έχουν εξειδικευμένη κατάρτιση⁴⁴ [παράγραφος 14.5].

13) Ως προκύπτει εκ των ως άνω και ως έχω αποδείξει εν πλήρει εκτάσει εις την εν υποσημειώσει Νο 2 παραπεμπομένη μονογραφία μου το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται εις όλην την Ευρώπη και μάλιστα «κατηχητικό» και όχι υπό μορφήν κάποιας γενικής θρησκευολογίας. (ως όλως αντιθέτως, αλλά και περιέργως έδειξαν, να επιθυμούν κάποιοι να συμβεί εις την Ελλάδα). Και αναφέρω την φράση «περιέργως», διότι οι διατυπώντες τοιαύτην γνώμη εμφανίζονται ως ειδικοί επιστήμονες επί του παρόντος πεδίου. Οπότε και οι εν προκειμένω (άλλως οι πολέμιοι του ομολογιακού χαρακτήρος της ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών) ώφειλαν την εν λόγω άποψή τους να την αιτιολογήσουν επιστημονικώς και να παραθέσουν πειστικά επιστημονικά επιχειρήματα (προϊόντα δηλ. ενδελεχούς επιστημονικής ερεύνης) αντίστοιχα των εις την παρούσα μελέτη παρατιθεμένων. Όμως κανένα επιστημονικώς πειστικόν επιχειρημα (προϊόν ενδελεχούς και υπευθύνου επιστημονικής ερεύνης) δεν είδα μέχρι σήμερον να παρατίθεται, ούτε και περιορισμένης ισχύος. Μας μένει τώρα η Γαλλία, την οποίαν οι ως άνω αντιτιθέμενοι επικαλούνται συνεχώς διά τρεις λόγους: α) Διότι το Γαλλικό Σύνταγμα εις το άρθρον 2 αναφέρει, ότι η Γαλλία είναι «Etat laic» (κράτος «λαϊκόν») και συμπεραίνουν, ότι η ελληνική λέξη «λαϊκόν» σημαίνει κράτος άθεο και κράτος έχον θεσπίσει τον χωρισμόν κράτους Εκκλησίας και β) Επικαλούνται τον και σήμερον εν ισχύϊ γαλλικό νόμο της 9.12.1905, ο οποίος επιβάλλει (κατά την άποψή τους) τον πλήρη χωρισμόν κράτους - Εκκλησίας. Εις απάντηση της απόψεως αυτής επισημαίνω τα εξής, αφού προηγουμένως υπενθυμίσω, ότι ως αναφέρει ο Αριστοτέλης⁴⁵, εάν θέλουμε να ερευνήσουμε τι καθεστώς υπάρχει σε ένα κράτος δεν προσφεύγουμε απλώς εις την ψυχρή νομοθεσία, αλλά ερευνούμε πως οι αντίστοιχοι νόμοι εφαρμόζονται εις την πράξη (δηλ. με τα σημερινά δεδομένα προσφεύγουμε εις την ad hoc νομολογία και βιβλιογραφία). Επί του προκειμένου επισημαίνω, ότι ως έχω αποδείξει διά παραθέσεως του συνόλου σχεδόν της ad hoc γαλλικής βιβλιογραφίας και νομολογίας⁴⁶ ο όρος Etat laic που χρησιμοποιεί το γαλλικό

42. Pays à religion d'Etat ... privilégient une seule religion.

43. L'Assemblée recommande aussi au Comité des Ministres d'encourager le gouvernement des Etats membres à veiller à l'enseignement du fait religieux aux niveaux primaire et secondaire de l'éducation nationale.

44. Les enseignants des religions devront avoir une formation spécifique.

45. Ρητορική, Βιβλίο Α παράγραφος 1365b 25, 8.

46. Κρίππας, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στις χώρες - μέλη της Ευρωπαϊκής Ενωσης, 2008 (ειδικώς διά την Γαλλία ιδέ σελίδες 11 έως 41).

Σύνταγμα δεν σημαίνει χωρισμό κράτους - Εκκλησίας, ούτε ότι η Γαλλία είναι κράτος άθεο. Αυτό δέχονται όλοι σχεδόν οι Γάλλοι Συνταγματολόγοι. Μερικοί μάλιστα επισημαίνουν⁴⁷, ότι ο όρος «laïcité» εισήχθη εις το αρχικό κείμενο του γαλλικού Συντάγματος του 1946 συνοδευόμενο από την φράση «ο χωρισμός κράτους - Εκκλησίας είναι ηγγυημένος» (*elle est garantie notamment par séparation des églises et de l'Etat*), πλην όμως η φράση αυτή απερρίφθη διά δημοψηφίσματος και δεν συμπεριελήφθη εις το Σύνταγμα. Επειδή δε το παραπεμπόμενο έργο μου (που παραθέτει το σύνολο σχεδόν της ad hoc βιβλιογραφίας και νομολογίας) έχει εκδοθεί το έτος 2008, επισημαίνω, ότι τα ίδια ακριβώς δέχεται και η νεωτέρα βιβλιογραφία παρατιθεμένη εν υποσημειώσει⁴⁸.

Ως προς τον νόμο της 9.12.1905, ο οποίος προβάλλεται ως ο νόμος που θεσπίζει τον χωρισμό κράτους - Εκκλησίας ειδικώς δε εις τα άρθρα 1 και 2 αυτού (οι λοιπές διατάξεις του είναι απλώς διαδικαστικές ή επιβοηθητικές) επισημαίνουμε, ότι ο διατάξεις αυτές καθ' ην έκταση προβάλλονται ως θεσπίζουσες τον χωρισμό κράτους - Εκκλησίας δεν αναφέρουν τίποτε περί «χωρισμού» αλλά απλώς αναφέρουν δύο θέματα: α) Η Γαλλία δεν αναγνωρίζει καμμία θρησκεία και β) Απαγορεύεται η από τον κρατικό προϋπολογισμό χρηματοδότηση της Εκκλησίας. Αμφότερες οι διατάξεις αυτές σήμερα *ουδόλως τηρούνται*. Τούτο αφ' ενός διότι διότι η Γαλλία έχει θεσπίσει καθεστώς *αναγνωρίσεως Εκκλησιών* (εξ ου και σειρά αποφάσεων του Ευρωπ. Δικ/ρίου, εις το οποίο και προσέφυγαν οι χιλιασταί, διότι η Γαλλία δεν τους αναγνωρίζει, ενώ αναγνωρίζει άλλες Εκκλησίες) και αφ' ετέρου διότι η Γαλλία χρηματοδοτεί εκ του κρατικού προϋπολογισμού την καθολική Εκκλησία. Εξ αυτού δε του γεγονότος μάλιστα ο Γάλλος πανεπιστημιακός καθηγητής του Πανεπ/μίου της Σορβόνης Odon Vallet εις άρθρον του εις την εφημερίδα *Le Monde* φύλλο της 11.5.1996 (σελίς 13) υπό τον τίτλον «*La France n'est plus laïque*» αναφέρει, ότι η Γαλλία δεν είναι πλέον «λαϊκόν κράτος» λόγω του ότι χρηματοδοτεί με τεράστια ποσά την Καθολική Εκκλησία. Προσθέτει δε, ότι το ποσόν χρηματοδότησεως ανέρχεται εις 40 δισεκατομμύρια φράγκα (περί τα 6 δισεκατομμύρια Ευρώ) και αντιστοιχεί εις το 12% των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού εκ του φόρου εισοδήματος. Το ότι το κράτος δικαιούται, να χρηματοδοτεί την Εκκλησία εκ του κρατικού προϋπολογισμού το δέχεται και η ad hoc νομολογία⁴⁹.

47. Όπως ο Iried «De la difficile adaptation du principe republicain de laïcité à l' évolution socio-culturelle française» (REVUE DU DROIT PUBLIC, 2005 σελ. 434).

48. *Hennette - Vancher, Roman, Droits de l'Homme et libertés fondamentales*, 2013 σελ. 423. *Haarscher, La laïcité*, 2011 5η εκδ. σελ. 102. *Pontier Droits fondamentaux et libertés publiques* 4η εκδ. 2010 σελ. 112. *Prélot, Droit des libertés fondamentales*, 2α εκδ. 2010 σελ. 245-247. *Turpin, Libertés publiques et droits fondamentaux*, 2009 σελ. 151.

49. Παραθέτουμε επί λέξει απόσπασμα της από 16.2.2002 αποφάσεως του Πρωτοδικείου Λυών έχον επί λέξει ως εξής εις το πρωτότυπον (και δημοσιευομένης εις το περιοδικό ACTUALITÉ JURIDIQUE DROIT ADMINISTRATIF 16.2.2002) «*Nonobstant les dispositions de la Loi*

Ερχόμεθα εις το θέμα που μας ενδιαφέρει. Τι ισχύει εις την Γαλλία διά το μάθημα των θρησκευτικών; Επί του προκειμένου ισχύουν τα εξής: α) Εις την Γαλλία εις τις περιοχές Αλσατίας και Λωραίνης και στις υπερπόντιες κτήσεις (εν συνόλω σε ένδεκα περιοχές της Γαλλίας) κράτος και Εκκλησία είναι ηνωμένα και δεν υπάρχει καμμία αποστασιοποίηση ή χωρισμός. Εις τις περιοχές αυτές το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται κανονικά ως κατηχητικό η δε ύλη του καθορίζεται υπό της Εκκλησίας. β) Εις την λοιπή Γαλλία το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται εις τα ιδιωτικά σχολεία (και χρηματοδοτείται υπό του κράτους), δεν διδάσκεται δε εντός των δημοσίων σχολείων. Διδάσκεται όμως εκτός αυτών. Συγκεκριμένως υπό του άρθρου L141-3 του Κώδικος Εκπαιδείσεως (Code d' Education), προβλέπεται, ότι τα δημόσια σχολεία θα έχουν καθ' εβδομάδα μίαν ώρα κενή, κατά την οποίαν οι μαθηταί (που το επιθυμούν) θα απέρχονται, διά να μεταβούν εις χώρον που θα έχει καθορίσει η Εκκλησία, προκειμένου να παρακολουθήσουν μάθημα θρησκευτικών, ως άλλωστε τούτο αναφέρεται και από την ad hoc βιβλιογραφία⁵⁰. Και εφ' όσον οι μαθηταί θα μεταβαίνουν εις χώρον της Εκκλησίας, διά να παρακολουθήσουν μάθημα θρησκευτικών, είναι σαφές, ότι θα διδάσκονται μάθημα θρησκευτικών *κατηχητικόν* (δηλ. του οποίου την ύλη *θα καθορίζει η Εκκλησία*). Η ρύθμιση (καλλίτερα η άποψη) αυτή δεν δύναται, να αμφισβητηθεί, καθ' όσον άλλως θα είχαμε ευθεία παραβίαση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, της οποίας το άρθρον 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου ρητώς επιβάλλει εις τα ευρωπαϊκά κράτη, να παρέχουν εις τους πολίτες τους *διά τα τέκνα τους θρησκευτικήν εκπαίδευσην αντίστοιχην των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων τους*. Βλέπουμε λοιπόν εδώ, να ανακύπτει κάτι που κανείς δεν είχε προσέξει μέχρι σήμερα εις την Ελλάδα, ήτοι ότι εις την Γαλλία διδάσκεται μάθημα των θρησκευτικών και μάλιστα «κατηχητικό», την δε ύλη του καθορίζει η Εκκλησία. Φυσικά εάν ίσχυε το αντίθετο (π.χ. την ύλη να την συνέτασσε κάποια κρατική υπηρεσία κ.ο.κ.), θα παρεβιάζετο το ατομικόν δικαίωμα της Εκκλησίας, να καθορίζει η ίδια το περιεχόμενον της διδασκαλίας της).

du 5 décembre 1905, une association culturelle au sens de l'article 18 de cette loi, peut recevoir une subvention publique dès lors que lui a été conférée la reconnaissance d' utilité publique».

50. Πρβλ. Pontier ενθ' αν σελ. 112, ο οποίος αναφέρει, ότι η ως άνω διάταξη θεσπίζει μίαν υποχρέωση των υπηρεσιών της δημοσίας εκπαιδείσεως να αφήνουν κενόν χρόνον επί μίαν ημέρα καθ' εβδομάδα, διά να επιτρέπουν εις τους μαθητάς, που το επιθυμούν, να παρακολουθήσουν θρησκευτικήν εκπαίδευση (επί λέξει εις το πρωτότυπον «*obligation faite aux établissements d' enseignement public de vaquer un jour par semaine pour permettre aux élèves qui le souhaitent de recevoir une éducation religieuse*»).